

Людина і зброя (скорочено)

Олесь Гончар

Розділ I

Не прийшла ще війна до цього краю. Поки що ходять безтурботно люди, стоять цілі та неушкоджені будівлі, на пагорбі величає масивний БЧА — Будинок Червоної Армії. Студенти, навіть не передбачаючи біди, готуються до екзаменів.

Ба навіть цікавіше: двоє з цих студентів забарикадувалися в порожній аудиторії істфаку.

Таня сама знайшла стілець та вміло підперла їм двері, а Богдан стояв та сміявся з цієї картини. Тепер ніхто їм не завадить — вони одні зі своїм коханням.

Ще вчора вони важко сварилися, а сьогодні вже шкодували, що втратили декілька днів через якусь дрібницю. Раптом Богдан підхопив її на руки і, цілуючи, посадив на стіл. Поклав перед нею якісь конспекти і веселим але суворим голос наказав вчити. Сам він теж знайшов місце в іншому кутку аудиторії і поринув у середньовіччя.

Кілька днів тому Таня бродила по місту сподіваючись зустріти свого коханого. В ті ночі самотності заходила вона на вулицю Вільної академії, де зустрілася з ним вперше, на студентський "острів Кохання" над Журавлівською кручею, де вперше відчула сухий, жаркий смак його поцілунку. Повертаючись у гуртожиток, слухаючи пізній гомін буйної своєї студентської республіки — Толкачівки та Гіганта, сподівалася все ж таки повернути назад своє кохання.

У своєму коханому бачить дівчина справжнього лицаря. Справжній характер — різкий, упертий, готовий до будь-яких труднощів. Богдан виріс без батька. З самого дитинства працював, у студентські роки ніччю вантажив вагони, робив усе, щоб мати зайву копійку. Минулого літа навіть в риболовецькій артілі працював.

Усі студенти знають, що Таня Криворучко його, Богдана Колосовського, наречена. Закінчатся екзамени і вони разом поїдуть до Ольвії на розкопки. Це давно було їхньою мрією, вони так довго цього чекали.

Але раптом почувся гуркіт дверей. На все життя запам'ятають вони цей гуркіт, гуркіт, після якого почулося жахливий крик "Війна!"

Розділ II

У дверях аудиторії стоїть незграбний, широкоплечий Степура, їхній друг і однокурсник. Ніколи ще не бачила дівчина його таким наляканим. Руки в нього тремтіли і він довго не міг виговорити те, що хотів розповісти. "Бомбили вночі Київ... Севастополь... і ще якісь міста..." Не було ніякого попередження, німці напали раптово, без усяких на то причин.

Богдан трохи постояв, а потім впевнено склав усі конспекти, взяв Таню за руку та пішов з аудиторії. Університет вже гудів, студенти сперечалися, хвилювалися, не знали, що робити далі...

На першому поверсі крізь відчинені двері військової кафедри було видно

Духновича. Він стояв та розглядав гіпсовану карту місцевості, навколо були розборсані конспекти – він явно готувався до екзамену. "Це вже вчорашнє, — сумовито зауважив Степура. — Тепер, мабуть, не такі заліки доведеться складати".

Вони разом вибігли на вулицю. Сумська площа клекотіла. Усі чекають якихось новин, сподіваються, що ось-ось скажуть, що конфлікт улагоджено, війни не буде.

В натовпі Степура помітив Мар'яну й Лагутіна. Вони ще ніколи не з'являлися разом на людях. А зараз дівчина тулилась до свого хлопця, якби кажучи, що нікому його не віддасть.

Вибравшись з натовпу, Степура, Богдан, Таня і Духнович побрели до студентського містечка. Люди товклися біля магазинів, кричали один на одного, намагалися скупити все, що було на полицях.

— Для чого вам, громадянко, стільки солі? — зачепив Духнович жінку, що з пакунками в обох руках саме бігла назустріч".

— Що ти в цьому розумієш, чистоплюю? — крикнула, люто ошкірившись на Духновича. — Може, ця сіль, цей брусочок мила дітей моїх від голодної смерті врятують!

Враз зрозуміли студенти, що права ця жінка, що вже зовсім скоро будуть шукати матері кусочок хліба для своїх голодних дітей, що будуть вони вмирати заметені снігом, що зовсім скоро все буде зовсім по-іншому.

Біля свого гуртожитку вони побачили червоноармійця, який наклеював оголошення щодо мобілізації. Похмурі від розуміння того, що наближається велика біда, вони все ж таки пішли пообідати. Духнович поїхав додому.

Розділ III

Настала ніч.

Здавалося, що ще ніколи не було так темно та тихо. Місто поринуло у незвичний спокій, незважаючи на те, що мало хто спав у цю ніч.

Як ніколи до цього, не листоноші, а розсильні з військкоматів бігали без перестану від будівлі до будівлі разносячи повістки. До кожної двері прийшла вона — війна.

Тільки студенти поки що можуть спати спокійно — у них відстрочка до закінчення університету. Але навіть і це не рятує їх від страху та переживань.

Комендантська істориків тепер стала справжнім штабом. Біля телефона позмінно чергують комсомольці, на вході стоїть озброєний справжньою гвинтівкою вартовий. За старшого тут Спартак Павлущенко — фронтовик, який хоч і не брав безпосередню участь у фінській, але був тут єдиним призованим комсомольцем.

На посту стояв Слава Лагутін. Час від часу виходив до нього Спартак та, помічаючи, що десь неподалік ховається його кохана Мар'яна, суворим голосом наказував їй піти, бо не по уставу це. Слава пильно слідкував за кладовищем з якого, по словам Спартак, могли вибігти диверсанти.

"Хто йде?!" — крикнув вартовий. На зустріч йому вийшов Дробаха Павло — гуляка та розбишака. Розповівши про те, що ніякі вороги нам не страшні, він пішов собі далі.

Після цього з темряви вийшов Богдан Колосовський. Він провів Таню до її

гуртожитку, і тепер, почувавши себе винним в тому, що всі хлопці вже ділом зайняті, а він гуляє, Богдан вирішив замінити Славу.

Прийшовши до Спартака, хлопці раптом виявили, що Богдана немає в списках. Усі присутні в штабі зацікавились цієї проблемою, але Павлущенко не хотів нічого говорити, до поки діло не дійшло до сварки і він жорстко пояснив, що батько Колосовсько реприсований, через це він і не може йому довіряти. Розчарований та засмучений Богдан пішов геть, навіть не піднімаючи очей на своїх друзів.

Прийшовши до своєї кімнати, він впав обличчям у подушку. Ніхто з присутніх у штабі не розумів яку болючу рану потривожили у Богдановому серці. Недовіра — ось, що так пекло йому у грудях, недовіра через те, що він не зрікся свого батька...

З іншого кутка кімнати обізвався Степура, який теж не міг заснути. Він згадував про своїх братів, гадав, чи прийшли вже до них повістки. Йому було шкода їх, бо всі вони вже мали сім'ю, а він, звичайний студент, чомусь мав відстрочку. Чим він був кращий за них?

Богдан майже не чув цього. Думи його заповнила біль та образа.

До кімнати зайшов Штепа, його ліжко було біля дверей. Зав'язалася розмова про те, що завтра деякі студенти йдуть відстрочки здавати. Богдан та Степура вирішили теж зробити це, а Штепа відмовився.

Ця ніч була надзвичайно довгою, здавалося, що вона ніколи не закінчиться.

Розділ IV

Біля Держпрому вже зрання людно. Райком партії разом із військкоматом розглядають заяви студентів – добровольців. Тісні коридори задихаються від диму цигарок. Студенти усіх факультетів чекають своєї черги, щоб почути слово, яке вирішить їх подальшу долю: "Годен!"

Вже багато хто пройшов комісію. Був там і Духновчи, і Спартак, що здобув собі право розпорядника. Колосовський же проходив комісію майже останнім. Жінка, яка сиділа за столом, ввібрала в себе усю суворість і жорсткість, яка була необхідна для цієї роботи, і почала задавати Богдану питання:

— Де батько?

— В анкеті сказано.

— Він репресований?

— Так.

— Ворог народу?

Колосовський, зціпивши зуби, промовчав.

— За нашими даними, вас ще в школі виключили з комсомолу? Це правда?

— Правда.

— За що?

— Все за те ж.

— За що "за те ж"?

— За батька. За те, що відмовився зректися його.

— А чому відмовились? Адже він ворог народу?

— Він не ворог. Він — червоний командир. Мав орден Червоного Прапора за Перекоп. Був нагороджений почесною революційною зброєю.

— То ви вважаєте, що він постраждав невинно?

— Вважаю.

— Ви не вірите в наше правосуддя?

Богдан мовчав.

Жінка переглянула з членами комісії, з Павлущенком, що сидів осторонь за телефонами, і холодно кинула Богданові:

— Ви вільні.

Він не зрушив з місця:

— Як це розуміти — вільний?

— Ідіть. Продовжуйте навчання.

Це був крах, кінець... Богдан розвернувся та пішов до дверей, коли раптом до нього обізвався військовий, який сидів за цією жінкою. Це було справжнім шоком для хлопця — військовий взяв його відстрочку та закреслив її червоним олівцем.

Годен!

У Богдана на очі виступали сльози... Будуть окопи, постріли, смерті, буде війна...

Розділ V

Таня завідома знала, що Богдан не залишиться без діла, що разом зі своїми друзями піде здавати свою "броню". Вона розуміла наскільки це важливо для нього, розуміла, що зараз вирішується їхня власна доля, судьба їхнього кохання, але знала, що по-іншому Богдан не міг вчинити.

Майже три роки минуло з того дня, коли вони зустрілися. Були і сварки, і радощі, і проблеми — було справжнє кохання.

Таня дуже боялась, що відмовлять її коханому, вона благала Бога, щоб ці люди побачили в Богдані те, що бачила вона — справжнього патріота, справжнього воїна. Вона і ще дві дівчини поспішали до райкому. Ось побачились і хлопці: жердинястий Духнович, поруч нього розмахує кулаками Дробаха, певне, саме розповідає якийсь анекдот, там же й Степура, Лагутін, четвертокурсники Мороз та Підмогильний — Богданові товариші по спортивній секції. Тільки Богдана нема. Де ж він? Виявилось, що хлопці як раз чекають його.

Ось і він. Ледве помітна усмішка одразу видала його радість. "Годен!" — крикнули хлопці.

Розділ VI

На Басейній біля зупинки, де Духнович зостається чекати трамвая, студенти зустріли Штепу. Він один не пішов до райкому, щоб записатися на фронт, і, здавалося б, мав почувати хоч краплю сорому, але цього не сталося.

Хлопці стали задиратися до нього, але Штепа стояв на своєму, він був впевнений у своєму рішенні.

Штепа та дівчата пішли на екзамен, то ж хлопці залишились одні, бо вважали себе тепер вільними птахами. Гадали, що повернуться з війни за кілька місяців і здадуть все,

навіть забути не встигнуть.

Відчувши голод Богдан із друзями пішли до буфета. Не встигли вони поїсти, як почули крики з вулиці. Посеред дороги, під пильними поглядами натовпу, дві двірничихи ведуть тільки що пійманого диверсанта — Мішеля Штепу!

Трохи пошуткувавши командир Спартак подякував жінкам за пильність і відпустив їх. Одразу після цього студенти зі сміхом накинулись на Штепу з питаннями "як то воно — бути диверсантом?" Відмахнувшись, Штепа взяв свій паспорт та пішов далі на іспит.

Розділ VII

Перш ніж йти на екзамен Штепа разом із хлопцями повернувся до гуртожитку, щоб перевдягнутися. Усі четверо рилися в чемоданах, але Богдан із Степурою та Морозом зовсім не перевдягалися, вони збирали свої речі, бо ніхто не знав, коли до них прийде та сама черга йти на фронт.

Штепа пішов, а в дверях раптом з'явилася Таня. Радісна та щаслива вона посміхалася. "П'ять!" — поділилася своєю радістю вона зі своїм коханим. Розповіла також, що професор розпитував про Богдана і попросив, щоб він все ж таки прийшов і склав екзамен, бо "волонтерство — не резон".

Через тридцять хвилин Богдан вже був на кафедрі. Він зайшов останнім, взяв білет і почав готуватися. Однак, несподівано для нього, професор задав зовсім інше питання. "Якого числа наполеонівські війська вдерлися до нас в 1812 році? Забули? 24 червня. Запам'ятайте. Увечері 22 червня французи переправлялись через Німан. В цей же день — рівно через 129 років — ці перейшли Буг. Збіг такий. Збіг, звичайно, випадковий, але схиляє на роздуми... Кінець їхній теж буде однаковим — ви переконаєтесь у цьому!"

На вулиці крокували мобілізовані. "Війни були найпершою причиною загибелі всіх цивілізацій, — сказав професор сумовито. — Досить згадати напівлегендарну Трою, і Карфаген, і перетоптані копитами завойовників квітучі міста Сходу, досить глянути під час розкопок на мертві, спалені ордами наші городища, щоб переконатись, чим були війни для народів. Людство нашого часу, людство двадцятого століття, могло б уникнути цієї трагедії, так принаймні досі здавалось нам, дивакам мого покоління. Але, очевидно, є сили, які дужчі за розум людський, сили, які, коли їм дати розвинутись, поведуть людство до самознищення. З року в рік ми страхаємо вашу студентську уяву картинами середньовічної інквізиції, але то ж була дитяча забавка порівняно з розмахом диявольських дій інквізиторів сучасних! Як вони оскаженіли! Кострища книг палають на всю Європу. Нема Сорбонни. Нема Кардового університету. В самому центрі Європи сьогодні — концтабори, фашистські казарми, гідкий сморід расизму... — Професор промовчав, стежачи за колоною, якій не видно й краю. — В мене теж є син. Служить в парашутно-десантних військах. Він у мене один-єдиний, і якщо з ним щось трапиться, серце моє, напевне, не витримає, але, повірте, більше, ніж життя мого сина — я вже не кажу про життя власне, — дороге мені зараз те, що можна б назвати великою спадщиною людського духу, що дісталось нам у вигляді культури еллінів і так ще мало дослідженої культури слов'янства... Гомер і Данте, Міцкевич і Шевченко, Толстой і Чайковський — всі вони по цей бік барикад. Все це зараз під реальною

загрозою, це ви, певне, розумієте краще за мене, але я хочу, щоб усвідомлення цього додало вам сил.

Богдан відчув у себе на плечі його руку.

— Дивіться, скільки їх іде. То все йдуть завтрашні солдати, прості, звичайні люди, люди від верстата і від плуга, більшість із них про фрески Софії Київської, мабуть, і не чули, Рафаеля не знають, але то все друзі Рафаеля, друзі Пушкіна й Гоголя, єдині їхні тепер захисники. Тільки ви, тільки такі, як ви, як мій син, такі, як оці, що марширують вулицею ото з військкоматів, дають ще нам надію. Вам може здатися дивним, що я зараз заговорив з вами про це. Але я знаю, що ви записалися добровольцем, перед вами дорога тяжких випробувань, і хочеться, щоб, ідучи по ній, ви пам'ятали про найважливіше: в жорстокий наш вік, серед крові й дикунства, ота велика гуманістична традиція не мусить загинути! Вона мусить бути збережена, і збережете її — ви!"

Професор взяв матрикул Богдана та поставив "відмінно". Ця розмова була конче необхідна йому, йому потрібно були комусь розповісти про свої переживання, йому потрібно було побажати успіху своєму вірному учню...

Розділ VIII

Ніч, але ніхто у гуртожитку не спить — завтра хлопцям йти в дорогу. В однієї із кімнат лунають крики "Гірко!" — це одружуються Лагутін і Мар'яна. Ще добу тому ніхто навіть не думав про це, але, дізнавшись, що завтра її коханий йде на війну, Мар'яна вже кликала друзів на вечерю.

"Гірко!" усе лунає в кімнаті, але й справді гірке це весілля, невеселе... Усі розуміють, що вже завтра наречені розстануться, і хтозна, чи побачаться вони колись знову. Наречена кожного разу згадує про це, як бачить рюкзак зібраний у дорогу...

Батько Мар'яни був проти цього весілля, але згодом пом'якшав і вже сидів та наставляв Ярослава.

Хлопці знайшли патифон, але він сильно рипів, тому було вирішено попросити заспівати Ольгу-гречанку. І ось вже лунала старовинна та малознайома пісня.

А внизу, надворі, на посту стоїть Степура. Чує він і крики "гірко", і пісню цю, і важко йому на серці стає, бо кохана його заміж за іншого йде. Степура ненавидів Лагутіна, бо завжди у порівнянні з ним вважав себе гіршим. Наречені запросили хлопця на весілля, але це було б для нього стражданням. Здавши варту, він пішов до своєї кімнати.

Розділ IX

— Історики, шикуйсь! Кроком руш!

Не злічити хлопців. Ідуть студенти усіх факультетів, ідуть крокуючи та співаючи пісню. "Прощай, мамо, не горюй, на прощання сина поцілуй".

Студбат іде по місту. Назавжди тепер залишиться ця назва у серцях матерів, що йдуть за своїми синами у колоні проводжаючих. Посміхаються хлопці, а матері вже уявляють собі кроваві бої, операційні столи та братські могили.

Мати Духновича теж біжить за своїм сином. Вона лікар, і розуміє, що може трапитись там, на війні. До останньої миті не розповідав їй син про своє рішення,

сховував, бо знав, що батьки можуть не пустити його.

Ніколи не думав Духнович, що так важко буде розставатися з матір'ю. Все місто зараз ніби повито смутком матерів. Те саме місто, яке будуть згадувати майбутні солдати, ховаючись в окопах та вбиваючи ворога. Місто, за яке вони будуть віддавати своє життя.

Вже за місто вийшли, а поруч з хлопцями все йде маленька купка проводжаючих. Серед них Мар'яна Кравець, Ольга-гречанка, про яку навіть невідомо, кого вона й проводить, Ліда Черняєва, ставна блондинка з хімфаку, ну і, звичайно ж, Таня Криворучко, яка з своєю піде за своїм Богданом хоч на край світу. І тільки команда капітана зупиняє їх. Тепер тільки доля знає, чи зустрінуться закохані знову.

Розділ X

Дніпропетровськ. Затока у якій залишають човни і куди сходяться міські вулички.

Така собі копія Венеції. Навколо бігають діти, пораються по господарству жінки, а природа живе у тополях та мальвах. Серед цієї краси сидить дівчинка — це Таня Криворучко, їй десь дев'ять літ.

Сходи від дому ведуть аж до хати. Біля їхньої хати ціла купа човнів, за якими наглядає Тетянин дідусь.

Батько Тані працює прокатником на заводі, а коли з'являється зайва хвилинка, то він любить порибалити.

Кожного вечора Таня прибігає до дідуса, і він розповідає їй цікаві легенди про життя їхнього краю. Хто знає, може і ці вечори заронили у дівочій душі любов до рідного краю, може і вони допомогли їй вирішити вчитись та стати дослідником цих земель.

Університет був її мрією, але він став дечим більшим для неї: він подарував Тані справжню любов.

І ось тепер, коли це кохання зробило її найщасливішою людиною на світі, вона мусить зібрати усі свої сили та пережити цей важкий час розлуки.

Не хотіла Таня вже йти до університету, до міста — усе тепер здавалося їй пустим без її коханого. Саме тому вона разом із Мар'яною вирушила до батьків її подруги в село край міста.

Біля воріт дівчата зустріли Мар'янину матір. Непривітна та сердита, вона несла здавати радіоприймач, щоб навіть не чути зведень із фронту. До дому також приїхала Мар'янина старша сестра — Клава. Вона була дружиною офіцера, який служив на кордоні.

— Розкажуй же, як там? Ваня живий?

— Не знаю. Нічого не знаю. Коли почалося, забіг на хвилину: "Клаво, бери малого — і на вокзал". А вокзал уже горить, вибухають цистерни, палає хліб у вагонах, той самий хліб, що його відправляли їм же якраз, у Німеччину. І оце, як була, без вузлика вирвалась, без нічого, тільки з ним, з оцим, — вона притиснула дитину до грудей.

Клава розповіла, що навряд чи все швидко скінчиться, бо фашистських танків навіть не злічити, а небо чорне від літаків. По дорозі додому вона вже встигла

пережити таке, що нікому і не снилося. Майже кожна станція на їхній дорозі палала, люди навколо лежали мертві від вибухів бомб, ба навіть вона сама ледве-ледве не померла під бомбами з літаків.

Прийшов батько і сім'я сіла обідати. Клава розповідала батькові про свої митарства, але він не казав ні слова — усе згадував як десять років тому будували на полі новий завод, жили в бараках, а серед робітників були і німці, і американці — цілий інтернаціонал. А тепер нема тих старих знайомих, усе самі роблять, без іноземців. Над вечір батько знову пішов на завод, Клава з сином та матір лягли спати, а Таня з Мар'яною все стояли біля хвіртки, і немов чекали когось...

Розділ XI

На землі різного кольору волосся — це стрижуть новоприбулих студентів. Для всіх це ніби обряд - збрили чуба, значить солдатом став. І не сходить усмішка з лиць хлопців — кепкують один з одного, бо без чубів своїх зовсім іншими становляться, але у той же час усі розуміють, що разом із цими чубами зникає і їх індивідуальність, їх колишнє життя, тепер вони всі однакові, всі вони — захисники своєї Батьківщини.

Хто втратив чуба свого вже отримує форму та вчить закони солдатські:

1. Будь далі від начальства, бо дасть роботу.
2. Держись ближче до кухні.
3. Коли що незрозуміле — лягай спати.

Гладун — помкомвзводу одразу ж почав виганяти з хлопців їх студентський дух. Поводив себе жорстко та суворо: на світанні забігав до наметів і заставляв негайно вставати, ганяв по плацу, заставляв годинами повзати по-пластунські, але дух добровольця було не вигнати, і хлопці покійно виконували усі накази.

Розділ XII

У цей час німець невпинно пробирався на захід. Палали села, міста, поля та ліси, гинули люди...

Студбат був ще далеко від фронту. Кожного дня на своїх тренуваннях хлопці стріляли по давно розбитих мішенях, кололи штиками порвані опудала, повзали по-пластунські — доводили себе до напівмертвого стану, але кожного разу думка "А на фронті легше?" заставляла їх працювати далі.

Не пройшло й неділі, як до хлопців прийшли дівчата.

Богдан одразу впізнав Таню і раптом зрозумів, що тільки зараз він відчув як це насправді жити без її посмішки, без поцілунку. Він почував себе щасливим так само, як і вона. Таня не поїхала додому заради того, щоб бути поруч зі своїм коханим, а Богдана тривожили думки про те, що він може зробити її нещасною, якщо помре, бо без один одного вони не уявляли свого життя.

Усі пари розбіглися по лісу. Богдан з Танею сиділи та розмовляли, коли раптом почувся сигнал тривоги. Було видно, як з усього лісу до табору біжать хлопці разом із своїми дівчатами, які поспіхом намагалися привести себе до ладу. Ось уже і арка, за яку дівчатам не було ходу.

— Бувай! — міцно стиснув Таніну руку Богдан.

Відбігши кілька кроків, він раптом вернувся, простягаючи їй свій студентський матрикул:

— Ось на, візьми, збережи...

Таня раптом зрозуміла, що більше не побачить свого коханого, сльози залили її очі, але нічого вже не можна було змінити...

Розділ XIII

До табору привезли нову зброю, саме для цього і скликали стубатівців. Нові гвинтівки, а також каски були видані кожному солдату, а вночі при повній викладці вже знову проводились тренування. Усе це означало тільки одне — скоро хлопці відправляться на фронт.

Цілу ніч та аж до обіду йшли марш-броском студенти по лісах та болотах. Засинали на ходу, страждали від обезводнення, але йшли, йшли, бо знали, що таке їхнє завдання, така їх доля.

Повернувшись до табору хлопці впали спати, і здавалося, що вже за хвилину весь табір занурився в тишу. Та не пройшло й години як пролунала табірна сурма. У цей раз наказ був дуже незвичайним: взяти з собою матраци та подушки і здати їх на склад.

Рота за ротою виходили з табору студбатівці. На плечах у кожного були гвинтівки та рюкзаки, а в душі якась важкість та тривожність...

Попереду серед поля виднілася залізнична станція. На коліях вже стояв новоприбувший ешелон. Тепер все було вже остаточно ясно — для них. Пролунав наказ розташуватися вздовж потягу. Усі ждали подальших наказів, вагони стояли без паровозу, тож хлопці сиділи та розмовляли.

Розділ XIV

Торохтять вагонні букси — попереду невідомість. Ніхто не знає свою долю, ніхто не знає куди вони їдуть...

У вагонах усіх хлопців стали оформляти вже по-фронтовому. Кожному солдату давали так званий "медальйон смерті", до якого треба було покласти маленький папірець з мінімальною кількістю даних: ім'я та кого повідомити, якщо ти загинеш.

У багатьох хлопців з собою були паспорти, мартикули, студентські квитки. Дізнавшись про це, комісар Лещенко зібрав усі документи та підпалив їх. Великою несподіванкою було це для студентів, але дозволити ворогу скористатися чесним ім'ям ні в якому разі не можна було допустити.

Усі, крім вартових, спали, коли раптом почулися постріли зеніток. Раптом усе навколо стало Помпеєю – Помпеєю нашого часу: клекотіли зенітки, пообіч ешелону падали літаки, дерева палали. Хлопців почали відводити від поїзда, і вже через декілька хвилин палали вагони, у яких їхали студбатівці.

Розділ XV

Наступного дня після відправлення наших хлопців на фронт до табору знову прийшли дівчата.

Біля тої самої арки було набагато людяніше, ніж того разу. Стояли вже жінки з дітьми, які то й діло бігали за батьківськими речами "на пам'ять". До табору прибули

нові добровольці. А що ж студбатовці? Де вони?

А хлопці наші в цей час вже були за Дніпром. Поїздка їхня зупинилася на тому самому місці, де згорів їх потяг. З того часу йшли вони без всякого привалу через ліса та поля, і ніхто крім командирів не знав, куди йдуть вони. Але по кровавому небосхилу та віддала чутним вибухам вони розуміли, що війна вже десь поруч.

На світанку нарешті зробили привал. Хлопці сиділи та милувалися хатами села на небосхилі. Кожна хата виділялася своєю індивідуальністю, і душа кожного солдата співала. Привал був недовгим, тож хлопці знову вирушили в дорогу.

Київщина. Гадалося, що не дійшла сюди війна, але край дороги вже бачаться воронки від снарядів, неподалеку від них лежать невибухливі бомби, де-не-де бачаться тіла мертвого скоту. Гуркіт снарядів усе більше нагадує, що фронт все поруч і поруч. Незабаром проїхали автомобілі з пораненими, а потім налетіли літаки та заставили хлопців попадати у пшеницю та "рити землю носом". Зникли посмішки на обличчях студбатовців, зникла бувала радість...

На одному з привалів вияснилось, що нога Духновича, яку він поранив ще під час тренувань і весь час запевняв хлопців, що з нею все гаразд, набухла так, що з неї ледве зняли чобота. Це побачили командири і почали радитися, що робити з хлопцем. Було ясно, що далі йти він не може. Але Духнович і зараз стояв на своєму, він не міг допустити, щоб його — добровольця зупинила на півшляху така "маленька ранка". Хлопець підвівся та пошкандибав далі. Сам йти він не міг, тому його з обох боків підтримували друзі. Усі розуміли, що довго так продовжуватися не може, тому зупинили ж першу машину, що проїжджала поруч і посадили туди Духновича, віддавши йому його зброю та каску.

У хлопця на очах були сльози... Серце та душа його розривалися, але нічого вже не можна було зробити. "Вважайте, один відвоювався..." — сказав Гладун у слід від'їжджаючій машині.

Розділ XVI

Вибухають міни, горять живцем солдати та падають замертво від осколків. Навколо чутно мольби допомогти та дострілити поранених. Студбат прямо з маршу попав під мінометний обстріл. Усе це було попереду, а зараз хлопці стояли біля хліву та чекали подальших наказів. Раптом із дерев вибіг командир з генеральськими погонами та суворо закричав, щоб хлопці займали оборону.

І ось вже лежать колишні студенти поруч з комендантською ротою. Мало не наступивши на Колосовського пробіг поранений солдат. Обличчя його було порване осколками. Неподалік від нього впав ще один, це був Ярошенко з геофаку, його теж зачепило осколками. Степура лежав поруч, намагаючись хоч якось сховатися від цього хаосу.

Богдан миттю розірвав індивідуальний пакет і перев'язав обличчя пораненому Ярошенку, після цього направив його далі до санітарів, що були у садку.

Вибухи посилювались. Це вже були не міни, це були снаряди з літаків. Рознесло штаб, і обстріл закінчився.

Навколо все затихло. Студенти повилізли з окопів та розбрелися по полю. У одному місці зібралася доволі велика купа студентів, і Колосовський разом із Степурою направилися туди.

Те, що вони побачили, повергло їх у жах.

Це була невелика за діаметром воронка, у якій лежало тіло мертвої людини. Обличчя згоріло, шия була зламана, рука була відірвана та лежала неподалік. Це був Дробаха... Не пережив він свого першого бою, навіть і не побачивши ворога.

Неподалік від цього місця, край садків вирили хлопці для нього перший та останній його окоп. Чорна хатинка без дверей та вікон, перша хатинка "побудована" студбатівцями для своїх друзів.

Розділ XVII

Опис краєвидів навколо Дробахиної могили.

Розділ XVIII

Цілу добу возили Духновича у тому грузовику. Почував він себе тут зайвим баластом, бо машина ця безперервно моталася з тилу до фронту, возячи снаряди. Не раз попадали вони під обстріли, і не раз життя Духновича могло в мить завершитися. Потім водій залишив його біля снарядів у лісі та пообіцяв, що повернеться через одну ходку.

Розпочався дощ. Цілу годину палало небо блакитними спалахами, грім нагадував вибухи бомб. Потім гроза закінчилася, але дощ навіть і не збирався вгасати. Духнович сидів під цим дощем і навіть не намагався сховатися. Він бажав пройти це випробування, бо до сих пір вважав себе винним у тому, що не пішов далі з своїми друзями. Він ніяк не міг зрозуміти, як це так, що у XX столітті люди знов повернулися до братовбивства та "канібалізму".

Автомобілі стали приїжджати все частіше, але ніхто з водіїв не помічав пораненого хлопця. І справа не в тому, що він не був їм потрібен, ні, вони справді не помічали його за своєю невпинною роботою. На якусь мить Духнович навіть задумався про самогубство заради того, щоб не доставляти більше ніяких проблем справжнім солдатам, які віддають своє життя у справжньому кровавому бою.

Раптом позаду нього почувся чийсь голос. "Що, поранений?" — запитав солдат, який мабуть змінив попереднього вартового. Але Духнович і не думав називати себе таким. Він не поранений, він звичайний студент, який уявив себе воїном, і якого зупинила перша ж очеретина, що пробила йому ногу. Що не кажи, а вартовий вважав зовсім по-іншому: якщо болить, то болить, і не важливо з якої причини.

І ось вже за декілька хвилин, оглянувши ногу хворого, солдат зняв багнет з гвинтівки і розрізав поранену ногу, випускаючи увесь гній і біль, який вбивав Духновича. Хлопець ніби по-новому на світ народився. Після цього вартовий дістав хлібину, розділив її навпіл і поділився зі студбатівцем, а за кілька хвилин вони вже лежали під брезентом та розповідали про один одного.

Розділ XIX

Вартовий був кадровиком за прізвищем Решетняк.

Розповідь його пішла про начало війни. Решетняк служив на кордоні, і в той час його табір проходив тренування. Були вони в лісі та зупинилися на нічний привал. Розклали палатки та полягли спати, коли раптом крізь сон Решетняк почув свист снаряду, а коли розплющив очі, побачив дірки в брезенті. Посхоплювалися всі — війна почалась! Відбивалися як могли: наших полягло, що не злічиш, а фашистів і ще більше... Після того так і відступали вони від самого кордону, аж до цього лісу.

Далі розповів про сьогоднішній бій, про те, що якби не наші артилеристи, то гасали б вже тут німці по цьому лісу. Слухав Духнович ці розповіді з таким захватом, що і не помітив, як заснув на плечі у артилериста, у свого нового друга Решетняка.

Розділ XX

Від кадрового полка, у якому служив Решетняк залишилася лише купка мужніх та хоробрих людей, які були ладні померти заради спільної перемоги. Німець навіть не міг уявити яка могутня сила бореться з ним.

Від ворога бравих хлопців відділяла річка Рось. У її водах незліченою кількістю лежали тіла мертвих солдат, а на мосту їх було нагромаджено цілими купами. Ось до цього місця та до цього полку і прибули вночі студбатовці.

Хлопці одразу ж розбрелися по окопам та почали знайомитись з новими сослуживцями. Над головами в них, поруч з окопами, росли яблука. І ось, як тільки з'явилося сонце, німці "привітали" наших хлопців з добрим ранком обстрілявши їх з кулеметів. Як дощ посипалися ті яблука з дерев і, як не дивно, саме вони були чи не єдиним харчем для тутешніх солдат. Неподалік від окопів стояла хата, у якій раніше був райпродмаг, так ось у ній була ціла купа мішків з цукором. Солдати повзком добиралися до цієї хати, набирали цукору у свої каски, а потім робили щось схоже на кашу добавляючи туди зелені яблука.

Ось таким сніданком і пригостив Богдана його новий знайомий — сержант Цабєрябий. Від цього сержанта Богдан дізнався про тяжку долю цього полка. Виявилось, що це навіть не найскладніший їхній рубіж, і що солдати зовсім не засмучуються, а повні хоробрості та бойового духу.

Розмовляючи, хлопці й не помітили, як трохи висунулись з окопу, і ось раптом щось дзвинкнуло зовсім поруч. Це була куля снайпера, яка чудом не заціпила одну з голів цих двох солдат. Ніколи не забудуть вони цієї кулі, бо, напевно, саме вона зв'язала їх тайнощами самого життя.

Цабєрябий одразу ж після цього випадку вирішив лягти спати, бо вночі цього явно зробити не вдасться, а Богдан захотів вистежити снайпера. Сховавшись у окопі так, щоб непомітно бачити протилежний беріг, він почав чатувати.

Декілька годин пройшло у такому спостереженні, а результату так і не було. Проснувшись, Цабєрябий вирішив випробувати вдачу та придумав, як спровокувати снайпера. Він взяв каску та насадив її на палку, після цього почав водити із сторони в сторону, намагаючись привернути увагу, а Богдан у цей час пильно вдивлявся у дерева, держачи гвинтівку на поготові. І ось пролунав постріл, а за ним ще один у відповідь. "Падає, падає! — гукнув сержант, і їм добре стало видно, як, прибиваючи гілля,

валиться додолу розкарячене тіло, вони мовби навіть почули, як воно гупнуло, впавши там додолу з верби." З окопів почулися крики, усі хотіли знати, хто ж це ворожого снайпера прибав. На це Цаберябий радісно та хвальковито відгукнув: "Студент мій збив!"

Розділ XXI

Німця майже і не було більше чутно за цей день. Усі солдати сиділи по своїх окопах та відпочивали. Сидів у своєму окопі й Степура. З його місця добре було видно і міст, з якого вважалося ось-ось вибіжить ворог, і потилицю його суперника Лагутіна, і Цаберябого з Колосовським. Сам Степура почав згадувати свою долю, своє життя. Він був сином хлібороба, до якого змалку привили любов до хліба. Найбільшим горем для нього тепер було бачити те, що золоте колосся ламається, горить, гине від цієї безглуздої війни, більш за все він хотів би закінчити її якнайшвидше. Але боявся він не тільки за хліб, а і за своїх друзів: великою втратою для нього була смерть Дробахи, і він би дуже тяжко пережив смерть ще одного з хлопців.

З настанням сутінків до окопів наблизились постаті командирів, почувся бадьорий голос політрука Панюшкіна. У нього було якесь завдання, і він набрав добровольців, ними виявилися Степура та Лагутін.

Вже через кільканадцять хвилин у підвалі одного з будинків, де розташувався КП батальйону, зібралися декілька бійців з різних підрозділів. Суть завдання була така: в одному з будинків села, де нікого з наших не повинно бути, раптом загорілося та погасло світло. Треба було терміново в'ясувати, що було причиною цього.

І ось вони йдуть по окутаному в темряву селу. Підійшовши до місця призначення, усі бійці стали ще більш уважнішими та тихішими. Оточили будинок та причаїлися. До вікон підійшли Степура з Лагутіним та майже безшумно залізли всередину. Через декілька хвилин з вікон висунулись голови бійців: "Нікого..." Обійшовши ще декілька будинків солдати так нічого і не знайшли. І ось, вже повертаючись до окопів, один із солдатів помітив, що в тому будинку, який вони обшукали, здавалося, горіло світло. І справді виявилось, що це здавалося: в одному з вікон шибки залишилися цілими, і з певного ракурсу відблискувало світло, що йшло від вогня, який горів десь у їхньому таборі. Хлопці посміялися та побрели назад до окопів.

Розділ XXII

Опівночі Богдана Колосовського викликали на КП батальйону.

Богдан та ще декілька солдатів під керівництвом політрука Панюшкіна теж повинні були йти на розвідку, але це було вже зовсім іншого рівня завдання. Хлопці повинні були зробити вилазку в тил ворога.

Богдан здав усі свої документи, скинув шинель та приєднався до групи. Їх було чоловік десять, усі, крім Цаберябого, незнайомі, а потім до їх групи приєдналися ще декілька саперів з вибухівкою.

Трохи далі від мосту вони перейшли вбрід Рось та побрели далі через болота та пісок. Вже в дорозі від політрука вони дізналися, що їх завданням було зруйнувати міст, який залишився ворогу при відході військ.

Підібравшись до мосту хлопці побачили вартового. Панюшкін сам відправився вперед, щоб вбити його, а хлопці також повзком наздоганяли його. Раптом вартовий почав стріляти з кулемета. Ніхто не зрозумів, що діється бо стріляв він набагато вище від того місця, де лежали вони, але чекати вже не можна було. Панюшкін дав чергу з автомата та зняв вартового. Групка розвідників у той же час майнула на іншу сторону моста, щоб зайняти будку, у якій, напевно, сиділо декілька німців. Кулі летіли з усіх боків, але нікого так і не зачепило. Німці втекли, а на мосту залишилися тільки наші хлопці та мертвий вартовий.

Захопити міст виявилось не складним завданням, але сапери, що несли важку вибухівку ще не дібралися сюди. Раптом з хлібів почулися постріли — це були німці, які зібравши підкріплення поверталися назад.

"Без наказу не відступати, — попередив Панюшкін, готуючи автомат для стрільби. — Триматись будь-що! Бити — прицільно!"

Тільки зібрався політрук почати стріляти, як його скроню розбило декілька куль з ворожого автомата. Стиснувши зуби, Богдан забрав його автомата, та з того самого місця, де тільки що загинув Панюшкін, почав вести прицільний вогонь. Німці падали один за одним, а Богдан раптом зрозумів, що відчуває щире презирство до смерті...

Розділ XXIII

У цей час у КП батальйону не міг знайти собі місця комісар Лещенко. За свою провину вважав він те, що послав на це завдання чи не найкращих хлопців, і зараз більш за все йому хотілося, щоб вони повернулися живими.

У тому ж підвалі сидів і Спартак Павлуценко, який навіть зараз вважав, що Богдан — ненадійна людина. Почувши його міркування, комісар Лещенко, пояснив студенту, що справжній патріотизм не виявляється через твоє минуле, справжній патріотизм — це любов до Батьківщини зараз, і це точно є рисою Богдана Колосовського. Слова комісара заставили Спартака задуматися...

Вже настав ранок, зв'язківці попросипалися, а розвідників так і не було. Аж раптом почувся вибух саме у тому напрямку, де повинен був знаходитися міст. Було ясно, що це зробили саме наші хлопці, але ж тепер найголовнішим було те, чи повернуться вони назад живими.

Розділ XXIV

До КП батальйону прийшов Дев'ятий. Розпитавши про перебіг завдання, для себе він зробив висновок, що сподіватися немає на що, і наказав зібрати усіх командирів рот, щоб особисто пояснити їм завдання. За його наказом усім ротам терміново треба було готуватися до наступу.

Без діла не zostалися і Спартак разом з Гладуном. Спартака Дев'ятий призначив командиром однієї з рот, яка мала піти в наступ першою, а Гладуну наказав знайти гвинтівку та теж відправлятися в наступ.

Вже перед самою атакою Дев'ятий дізнався, що надішло поповнення, і відразу ж наказав приєднатися до атаки. Ось таким був цей страшний командир, який він на вірну смерть солдатів, у яких навіть не було зброї.

Підійшовши до мосту та не почувши ніяких пострілів, солдати подумали, що, можливо, там нікого і не має, коли раптом з усіх боків почулися кулеметні черги, полетіли міни. Солдати падали замертво, кричали поранені та скалічені – це була справжня людська м'ясорубка.

"Та що ж ви робите?" — не стримавшись, закричав Лещенко.

"Що, будем кінчати? Відставити атаку!" — кинув Дев'ятий упалим голосом і, запхнувши револьвер у кобуру, неквапом побрів у глибину садка, мовби не чуючи куль, що цьвохкали над ним у листі, глухий до мін, що люто грякали на шосе.

Розділ XXV

Притихло.

Усе навколо було червоне: кров заляпала листя, дорогу, червона була навіть вода, але найбільше цих червоних "барв" було біля КП, де влаштували медпункт. Солдат на швидку перев'язували та відправляли в тил містечка, де їх відвозили до госпіталів.

А у зворотному напрямку, на фронт, усе йшли нові колони солдат. Серед цих людей був і один, що добре нам знайомий — край дороги кульгав Духнович. Хлопець так і не потрапив до санбату, бо вирішив не чекати та наздогнати своїх друзів — він відчував, що його місце поряд з ними.

Уже в містечку він зустрів свого колишнього ворога — помковзводу Гладуна. Колишнього, бо вже забув усі знущання свого командира й щиро був радий бачити його. Тим паче з командиром трапилось щось жахливе — його рука була перев'язана ганчіркою, з якої капала кров.

Духнович покликав Гладуна, той зупинився, але було невідомо, чи впізнав командир свого учня. Жахливо наляканий, він постійно запитував щось про грузовики з пораненими, хотів, щоб його забрали до санбату.

Здивуванню студбатівця не було меж: де ж той командир, гроза студбату, що здавався їм безстрашним воїном... Гладун був огидний Духновичу: він жадав втекти від цієї війни, думав тільки про своє жалке життя, і як тільки застрочили кулемети, помкомвзводу побіг далі не оглядаючись.

Студбатівці першими помітили свого товариша. У вечірній темряві вони спочатку навіть не були впевнені, що це він, але, як тільки він підійшов ближче, покликали його до своїх окопів.

Спочатку радісні вони збрелися відусюди, щоб поглядіти на свого товариша, а потім спохмурені почали розповідати про події, що трапились з ними. Згадали й про Дробаху, й про цю безглузду атаку, що відбулася вдень, а потім ще більше розклеїлись, коли мова пішла про Богдана, доля якого так і не була їм відома.

Розділ XXVI

Вночі війна завжди стає більш помітною: стають помітні пожежі, які, здавалося б, наче оточують студбатівців — горять і фланги, і щось червоніє у тилу, німець підсвічує цей зловісний міст, не підпускає солдат, щоб вони забрали трупи своїх однополчан, а хлопцям все частіше дають накази переміщатися ближче до ворога, щоразу ризикуючи своїм життям.

Група бійців вирушила до річки, щоб усе ж таки, забрати мертвих та можливо знайти поранених. Серед цієї групи був і Степура з Духновичем. Зробивши свою справу, витягнувши мертвого бійця, вони поповзли назад до свого окопу.

Знявши казки, вони поклали голови на окопи та милувалися зоряним небом. Час від часу небо спалахувало від сигнальних ракет, які запускали німці. Степура все не міг перестати думати про свого товариша Богдана, кожна ракета здавалася йому тою самою, що переслідує розвідника. Аж раптом почувся знайомий голос Цаберабого, а за мить поряд стояв і Богдан Колосовський з трофейним автоматом через плече.

На здивування товаришів Богдан запалив махорку та жадібно став курити, не кажучи ні слова. Та й що йому було казати... Із сімнадцятьох бійців повернулося лиш п'ять, інші полягли біля того клятого моста, який вони підірвали віддавши своє життя. "Іншим разом, усе іншим разом", — сказав Богдан та поплентався до свого окопу.

Розділ XXVII

Духнович сидів у окопі та відчував себе щасливим: поряд з ним був його товариш.

Степура заступив на варту, а Духнович заснув так швидко, наче дитина. Сон його ніщо не тривожило, коли раптом крики Степуру розбудили його. Навколо творилося щось незрозуміле — це був наче метеоритний дощ — вогняні "м'ячики" падали навколо. Тільки згодом усі зрозуміли, що це ворог стріляє трасуючими.

Раптом навколо почали чути крики. "Танки, танки, за річкою танки! Йдуть до моста!" Недовго думаючи, солдати похватали гранати, пляшки з горючою речовиною та побігли до річки. Попадавши у кювет, бійці чекали ворога.

Раптом стало по-особливому тихо: не було ніякого гулу, все, що чули хлопці, це скрегіт металу по асфальту. На мосту з'явився жажливий залізний звір, і командир закричав "В атаку!"

Піднявшись та закричавши, бійці побігли вперед не думаючи ні про що, крім свого призначення — якщо потрібно, віддати життя заради спільної перемоги. Солдати падали загиблими, кричали поранені, а позаду все бігли інші хлопці, щоб усе ж таки повернути сталевий звір.

Духнович кинув і свою пляшку, коли раптом щось різко вдарило йому в ногу, і він впав під міст, схопившись за якусь перекладину. А згори все щось гуркотіло — це були танки, це була не одна машина, їх була ціла купа, яка незважаючи ні на полум'я, ні на гранати йшла далі.

Міст загорівся і хлопцям, які теж трималися на цих перекладинах, не залишалося нічого крім стрибка у воду. Стрибнувши, Духнович відразу побачив, як його кров забарвлює воду, поряд себе він впізнав студбатовця Чирву, у якого було потрошено ребро.

Вибравшись на берег, вони побачили, що наші солдати все ж таки подолали ворога. Як мінімум три танки стояли, переїхавши через міст, але ті хто був там у середині явно згоріли заживо...

Розділ XXVIII

Виявилось, що піхоті все ж таки допомогла артилерія, яка стояла десь неподалік та

про яку вони можливо навіть не здогадувалися. І ось тепер, коли дорога через цей міст було зруйнована, німець у відповідь накрив цю територію мінометними обстрілами.

Студбат стівав кров'ю. Не від сонця, а від крові молоднечої сьогодні червоніла Рось... Понад дорогою, у кюветах, повзли до тилу ті, хто ще міг робити це самостійно. Повз і Духнович, нога якого все більше палала від болю. Поруч помітив він і Степуру, що ніс на собі пораненого Лагутіна. У хлопця порвало живіт та груди, а сам Степура був поранений в ногу й в плече.

Повз Духновича проходили солдати, які поверталися до річки. Один з них попросив у хлопця гвинтівку, а інший забрав чоботи. Духнович зовсім не шкодував своїх речей, бо до сих пір вважав, що зробив набагато менше, чим ці хлопці, отже вони заслуговують більшого...

У садках Духнович зустрів свого знайомого Решетняка, який зупинився на мить, щоб привітати Духновича та попхав далі свою гармату.

На околиці вже зібралися поранені, які чекали на машини, що заберуть їх звідси. Людей було стільки, що студбатівець навіть задумався, хто ж тепер буде тут воювати. З розмов поранених Духнович дізнався, що багато хто з його знайомих загинув, а ось Богдан, який був поранений у голову, десь біля КП просився zostатися тут.

Через деякий час, кульгаючи між бійцями, Духнович знайшов Степуру. Хлопець сидів перев'язаний біля свого товариша Лагутіна та відганяв від нього мух. Лагутіну повезло менш чим нашім студбатівцям, його тіло майже все було перев'язано бинтами, а біля куточків губ пухрилася кров — з кожною миттю йому ставало все гірше...

До хлопців підійшов студбатівець Бондар та розповів шокуючи історію. Виявилось, що їх товариш Гладун, якого вчора пораненим бачив Духнович, самостріл — від страху він сховався десь у кущах та прострелив собі руку, а коли прийшов до санбату, то його там зразу і розкусили. Саме у цей час засідав трибунал щодо його покарання.

Тим часом прибули грузовики та почали забирати поранених. Лагутіна вдалося покласти на першу ж машину, а разом з ним сіли і Духнович зі Степурою. Грузовики вирушили до Дніпра, а назустріч їм усе йшли нові добровольці та нові призовники, щоб віддати смерть свою за спільну перемогу.

Розділ XXIX

Машини мчали на схід. Мчали від війни, ховалися від нальотів літаків, пропускали колони підкріплення. У селах, де вони зупинялися, щоб пропустити колони техніки, до поранених приходили жінки та приносили поїсти, щоб хоч якось допомогти бравим хлопцям.

Нашим хлопцям ставало усе гірше, рани розболілися від постійних підскоків на ямах, і вони ледь стримували себе, щоб не закричати від болю. Найтяжче було зараз Лагутіну, який відчайдушно боровся за своє життя.

Але все трапилось так, як мало трапитись. Вже на під'їзді до Дніпра Славик стогнав усе тихіше та тихіше, а коли вже зупинились біля переправи, то і зовсім затих. Зняли з грузовика мертвого та поховали недалеко на горбику.

Так сталося, що Духновича відправили першою ж партією через переправу, а

Степура залишився чекати своєї черги на цьому березі. Сидів під деревом, дивився на Дніпро та думав, яка ж складна доля у нашої неньки України...

Розділ XXX

А в тилу в цей час на всіх прифронтових ділянках рили протитанкові окопи. На ці земельні роботи брали всіх без розбору. Ось у такому робочому загоні й опинилися три дівчини: Таня Криворучко, Мар'яна і Ольга-гречанка.

Ось так обернулася доля, ось така омріяна Богданом та Танею Ольвія, ось такі розкопки.

Війни була ще далеко, але вже потроху нагадувала про себе. Іноді проходили тут колони евакуйованих з Дніпра, а зовсім недавно встановили на полі сирену, щоб при першому ж авіа нальоті хоч якось попередити робітників.

Аж якось над вечір зашуміла ця сирена та все поле навдибки підняло. Не тренування була ця сирена, а справжнє попередження. Вже через кілька хвилин над окопами з'явився літак. Приближаючись усе ближче, він дав кулеметну чергу та скинув щось чорне, схоже на бочку.

На цей раз пощастило мирному люду. І, насправді, виявилось, що то була порожня бочка з під пального. Німець лиш припугнув робітників та полетів собі далі.

Розділ XXXI

Ось так без перестану працювали люди кожного дня. А кожного вечора дівчата бігали на перон, де час від часу проходили ешелони з фронту. Усе сподівалися вони знайти там хлопців своїх — студбатовців, але ніяк не вдавалося їм це.

Одного вечора до станції прибув ешелон з заводським обладнанням — це вивозили якийсь завод на схід. І раптом почувся крик: "Єй же ей, Таня Криворучкова! Таню, то ти?" Це кричали жінки, подруги її матері. Виявилось, що цим потягом їхала її мати на Урал, і Таня побігла по перону розшукувати її. Дівчина бігла та кричала, але ніхто не одзивався, вже рушив потяг, а вона все бігла за цими вагонами... Раптом вона перечепилася через шпалу, впала та забила собі коліно. Піднявшись, вона ще довго не могла поворухнутися, бо все це здавалося їй якимось страшним сном. Після втрати Богдана, цей удар для неї був найстрашнішим. Залишилась вона одна у цьому краю...

Та нічого зробити вже не можна було, життя продовжувалось, і все, що залишалося, це сподіватися на краще.

Розділ XXXII

Дівчата забрали Таню та попрямували до свого табору. На шляху своєму зустріли вони діда Луку, що постійно привозив їм води на роботи. Днем на повозці, а зараз, у ночі, стереже він поле з гвинтівкою від диверсантів.

Прибувши до свого табору, дівчата вляглися на снопи з соломою та позасинали. Мар'яна з Ольгою швидко заснули, а ось Тані все не спалося. Це був час, коли вона ментально розмовляла зі своїм коханим. А десь далеко, на захід, палили стерні, і вогонь разом з димом закрили весь небосхід.

Таню мовби щось покликала, вона встала, пробралася крізь дівчат та пішла у степ. Не витримавши, вона стала вголос розмовляти зі своїм Богданом і розмовляла до тих

пір, поки не прийшла Мар'яна та забрала назад до табору.

Розділ XXXIII

На ранок Мар'яна поїхала до міста, щоб провідати батьків та перевірити, чи не прийшла хоч якась вісточка від хлопців.

У поїзді в неї раптом промайнула думка, що буде в неї дитинка від Славіка, хлопчик буде...

По приїзду на вокзал вона одразу помітила, що навколо бігають санітари, переносять поранених. Виявилось, що до Харкова з фронту прийшов новий ешелон і деяких бійці висаджували на цій станції. Мар'яна одразу побігла шукати знайомі обличчя, і навряд чи вона б упізнала когось, якщо б Степура сам не окликнув її. Усі бійці були вже з бородою, хто вже і посидів за декілька місяців, та зовсім вони не були схожі на тих, ким їхали на фронт.

"Андрію! Голубчику! Де Славик? Ти бачив його?" — одразу ж спитала дівчина.

Степура зробив глибоку затяжку та почав "видавлювати з себе ці слова". Заговорив і про бій з танками, і про пляшки ці, і про те, як поранено було Лагутіна.

— А потім, потім? Де зараз він?

— В грузовику на переправу нас везли. Він усе кричав. Аж біля Дніпра вже перестав кричати... Зовсім перестав...

Мар'яна мало не впала. Міцніше вхопилась руками за вікно вагона, щоб не впасти. Обличчя їй перекопилось, очі налилися злістю. Степура ніколи не бачив у ній стільки злості, якоїсь божевільної злості.

"Ти брешеш! Брешеш! Брешеш! Це ти вигадав! Навмисне вигадав! — кричала вона, не тямлячи себе. — Із злості вигадав, із заздрощів на нашу любов! Ненавиджу тебе, обманщик, ревнивець нещасний! — Вона заплакала, бризнула злими слізьми. — Так знай же: в мене дитина буде від Славіка, чуєш? Славіків син!"

Солдати дивилися на неї як на божевільну, а Степура мовчки приймав на себе усі ці удари.

"Вгамуйся, Мар'яно, вгамуйся", — раптом відчула вона на своєму плечі сухорляву цупку чийось руку і, озирнувшись, побачила біля себе на пероні Духновича.

Він стояв перед нею зарослий, рудий, з порваною одежою та засохлими плямами крові.

"Даремно ти лаєш його. Спершу б розпитала... Хай буде тобі відомо, що він, — Духнович кивнув у вікно на Степуру, — кров'ю стікаючи, під кулями виносив на собі Славіка з бою... Сам виносив, з поля бою виносив..."

Дівчина ураз притихла, повалилась на вікно вагона та ледь чутно простогнала: "Пробач..."

Опустивши голову, мов п'яна, вона пішла од них, і, дивлячись їй услід, вони бачили, що то вже пішла вдова. Коси вдовині, горе вдовине невидимим тягарем гнітило її похилені плечі.

Допленталась до трамвая, і невдовзі вже була біля свого дому.

Вдома сестра Клава, зустрівши Мар'яну на подвір'ї, сказала, що її вже третій день

чекає від Славіка лист.

— Не сердься, що ми прочитали: живий, здоровий. Мар'яна зайшла до кімнати і одразу побачила на столі у скляній вазі трикутничок того листа.

— Та ти що, хвора? — спитала її мати, дивлячись, як вона сліпо розгортає листа.

Схилившись, почала читати. "Мар'яно, люба моя... За мене не турбуйсь... Пришли мені хоч одну свою усмішку, а я шлю тобі запевнення, що ми — невмирущі..." І далі щось жартівливе. Далі не могла вже читати. Впала головою на той лист, затряслася в риданні. Мати й Клава нічого не розуміли.

— Що з тобою? Чого ти?

— Славіка... Славіка ж нема. Його вбито!!!

І ніби потемніло в кімнаті, горе на якусь мить ніби скувало жінок.

Вдова. Вдова. Нема найдорожчого. Нема і ніколи не буде вже Славіка. А горе тільки починається...

Розділ XXXIV

Усю ніч мучили Степуру спогади про денні події. Усе згадувались йому Мар'янині слова, її злість та сльози. Але ж не знала вона, що трапилось зі Степурою після смерті його товариша. Перемінився він повністю та жалів, по-справжньому жалів, що ненавидів свого суперника, жалів, що навіть вважав його таким... Тепер йому здавалося, що саме Славік був достойним любові цієї дівчини.

А поїзд їхній усе більше віддалявся від фронту. Солдати вже полягали спати, коли до Андрія підсів колгоспник Довгалюк. Він бачив цю ситуацію на пероні та відразу ж усе зрозумів. Підсів Довгалюк до хлопця та почав заспокоювати, пояснив, що той правильно все зробив. У дівчини ще нічого не закінчується, а чим раніш переплаче горе своє, тим швидше до нового життя пристосується...

На ранок ешелон вже проїжджав терикони Донбасу. Край трудяг та шахтарів – це теж була Україна, їх рідна земля. Багато шкіл та лікарень у цих селах вже давно перетворено на госпіталі, і ось у одному з таких госпіталів і залишили Степуру.

Розділ XXXV

У цей самий госпіталь кілька днів раніше привезли і Спартака Павлуценка. Ранений під час тієї безглуздою атаки під командуванням Дев'ятого, він попав під бомбардування на шляху до санбату. Сюди його привезли контуженим, з простріленою рукою та, що здавалося йому самому найстрашнішим, з втраченим даром мови.

З самого дитинства він бачив себе на ролі керівника, на якійсь трибуні перед обличчями сотень людей. І зараз, втративши свою головну здібність, усе, що в нього було – це переписки записками з його медсестрою Наташою, яка єдина тут стала для нього справжньою підтримкою.

Дізнавшись, що до госпіталю прибули декілька студентів, він одразу попросив її дізнатися точні фамілії бійців і вже радів, що побачить когось знайомого.

Наташа повернулася усміхнена, а за нею до палати, кульгаючи, забіг Духнович. Обстрижений, у якомусь халаті, він теж усміхався.

Присівши, він почав свою розповідь. Розказав, що поранення в нього нескладне, а

ще разом з ним до госпіталю прибув і їхній поет Андрій Степура. Спартак запискою спитав про Богдана і дізнався, що з розвідки він повернувся живим, а після цього ще й встиг відзначитись у бою з танками.

Павлущенко після цього візиту ніби відчував новий прилив сил, але його немислимо мучило те, що він не може сказати ні слова. Саме в той час, коли війна змінила його, зробила людянішим, він не міг покаятись, не міг поділитися своїми почуттями...

Уночі Спартак не знаходив собі місця. Він проснувся весь у поту, коли раптом зрозумів, що зможе заговорити. Одягнувшись, Павлущенко побіг у степ, де через декілька спроб закричав у весь голос: "Мамо! Я говорю!!!"

Розділ XXXVI

Світання заставило Спартака повернутися до госпіталю. Йдучи по коридору, він зустрів Наташу, яка як раз сьогодні чергувала.

"Звідки ви? Що з вами?" — здивувалася медсестра, а цей нічний порушник замість відповіді вхопив її в обійми, радісно пригортав, мов п'яний. І хоча тіло її якось і не опиралось обіймам, але уста шепотіли: "Що ви робите? Лікар побачить!"

"Хай бачить, я ж тебе люблю!" — говорив він важко, але напрочуд широко та лагідно.

Наташа зрозуміла, що з ним трапилось, і тепер, хоч це було і проти усіляких правил, вона стояла у його обіймах та боялась поворухнутися. Через деякий час вона вже сиділа на Спартаковім ліжку в палаті, а він тримав її за руку та думав, що нарешті знайшов своє щастя.

Вже наступного дня вона забігала до нього в палату, щоб просто посміхнутися своєму коханому. Згодом усі вже знали, що вони кохають один одного, а закохані вже й не хотіли цього ховати.

Однаке одного дня Спартак помітив Наташу біля операційної в сльозах. Дівчина розповіла, що лікарка дізналася про них... "Це ганебно, це не дозволено, я не потерплю в стінах госпіталю розпусти!.." Наперекір цим словам після обіду закохані пішли до Наташі через усе село в її хату. Там їх вже чекала матір, яка назбирали для них груш та пішла, щоб не турбувати.

Спартак з Наташею сіли на кушетку, і хлопець почав розповідати про своє життя, про свою долю. Обидва вони розуміли, що Спартаку скоро знову повертатися на фронт, тому треба насолодитися цією миттю, кожною хвилиною, поки вони разом.

Розділ XXXVII

Серед звалених шкільних парт сидять Степура з Духновичем та розмовляють про все, що в голову прийде. Так вони коротають свої вечора: приходять сюди, у свій окремих куточок, і думають про життя.

Гадалось, ще недавно сиділи вони за такими ж партами та вивчали науки, мріяли про розкопки, а тепер забули вони про всі свої плани, мрії, і все, що тривожить їх — перемога, така омріяна та така далека.

З куців до них вийшов Спартак Павлущенко, він тільки повертається від Наташі. Охмелений коханням, вже мріє про весілля та спільне життя. А вже через декілька

хвилин колишній комсорг став вибачатися перед хлопцями за те, яким він був, став каятися та божитися, що змінився, по-іншому тепер дивиться на життя.

Так і балакали хлопці весь вечір, поки вже близько опівночі не позвала їх медсестра до палат.

Розділ XXXVIII

Швидко позаживали солдатські рани, і ще навіть не встигли хлопці звикнути до свого нового оточення, як вже знову треба було їхати на фронт. Степури навіть осколків з ноги не витягли, бо кожного дня прибували бійці з більш серйозними пораненнями, тож залишились у нього ці "клаптики" металу, як то кажуть, на пам'ять.

На вокзал проводжати команду з трьох студбатівців пішла Наташа. Біля ешелонів зібралася велика купа народу — це сім'ї проводжали своїх чоловіків у навчальні табори, з яких ще недавно вийшли й наші студбатівці. Попрощавшись із Наташею, хлопці сіли в потяг та вже через декілька хвилин їхали на південь, до моря.

На одній із станцій хлопці побачили цікаву ситуацію. На пероні зібралось багато народу, а в центрі дві жінки тримали та ляпали по щоках якогось мужика, який їхав з чемоданом довершки набитим грошима. Виявилось, що це якийсь банкір, який під час евакуації не посоромився присвоїти собі чийсь грошики. Ось так бува: кому війна, а кому мати рідна...

У той самий день Духнович, Степура та Павлущенко вже були на морі. Сюди з багатьох Українських госпіталів звозили бійців щойно видужавших. Під час проходження реєстрації вони несподівано дізналися, що десь тут був їхній друг Богдан Колосовський, який теж зовсім недавно прибув сюди з санаторію.

Розшукали вони його вже надвечір біля самого моря, там Богдан гуляв зі своїми новими знайомими з госпіталю, а ось з під пілотки виднілась марлева пов'язка. Хлопці радісно привітались і Богдан почав знайомити студбатівців із іншими бійцями.

Розділ XXXIX

Серед нових знайомих, здавалося, були солдати всіх профілів: тут і льотчик, і танкісти, і моряки, і звичайна піхота. Усі вони прибули в так званий виздоровбат — щось схоже на санаторій для тих бійців, чиї рани ще не до кінця затягнулися.

Вільного часу тут було вдосталь, а обов'язків майже ніяких. Тож Степура та Павлущенко зробили собі по вудочці та ловили бичків, Духнович, хоч і не був прихильник рибалки, але з радістю проводив час разом із ними, а Колосовський тим часом їздив на великі промисли аж за місто, щоб потім пригостити різними овочами інших "курортників".

Вечорами багато хто з солдатів любить покупатись при місячному сяйві, а хлопці зазвичай починають розмови задушевні: згадують довоєнний час, своїх коханих, те, як прийшла їм повістка. Серед розмов промайнуло щось про указ, за яким усі студенти мали бути відкликані з фронту. Ці чутки породили немало різних думок, але поки що рано було на щось сподіватися, тим паче, що ніхто з наших хлопців не збирався їхати додому.

Одного ранку "курортників" підняли рано та почали шикувати. Це була перевірка

їхнього стану, щоб дізнатися кого вже можна забирати з відпочинку. Так повторювалось не один раз, і завжди знаходились добровольці, які покидали цей тихий та затишний куточок на березі моря.

В один із таких днів прибули вербувальники з танкового училища, і одним із добровольців виявився Спартак Павлущенко. Він також намагався вмовити хлопців, але ті відповіли, що "піхотою почали, піхотою й закінчимо".

Павлущенко усім гуртом посадили в потяг, попрощались та побрели назад до виздоровбату. І яка ж була несподіванка, коли прибувши до санаторію, хлопці побачили нових призовників та купу нових гвинтівок та спорядження, що сюди привезли для мобілізації. Це була їх остання ніч на березі моря, під ранок їх повантажили в ешелон та відправили на захід.

Розділ XL

Небом стелиться чорний дим – це безупинно працює "Запоріжсталь", а на землі так само безупинно крутяться генератори Дніпрогесу. Над будинками парять аеростати – хоч якийсь захист від спонтанного нальоту фашистських літаків. Розвалені будинки, ями від бомб – ось так зустріло Богдана рідне місто Запоріжжя.

Ще не встиг зупинитися поїзд, як солдати вже вистрибують із вагонів, шикуються та без ніякого перепочинку біжать до Дніпра на захист електростанції. Навіть не здогадувались хлопці, що війна так швидко пробирається крізь Українські землі...

Десь на кряжах, на якихось горбиках їм видали лопатки та наказали окопуватися. Противника ще не чути, так що ця робота їм здається забавою – стій собі під сонцем та копай, багато розуму та сили і не треба.

На роботах хлопцям пощастило зустрітись із своїм товаришем Миколою Харцишиним з геофаку. Той розповів, що усіх студбатівців було влито по різних частинах, і тепер нема вже їхнього полку, усі десь по фронту розкидані.

Розділ XLI

Ночі були тихими і хлопці насолоджувались цим часом. Бувало так, що проснуться разом вночі та й розмовляють собі, усе згадують свої недавні події, мріють про майбутнє життя.

Ось такої тихої ночі забрали якось хлопців на інше місце. Побрели вони садками, навпростець, побрели туди, куди накажуть, але раді й тому, бо хоч не на одному місці сидітимуть.

Йдучи садками та куштуючи яблука, бійці раптом почули віддалену стрільбу та побачили декілька сигнальних ракет, випущених у небо. На зустріч їм бігли цивільні разом із розвідниками. Ворог був десь поруч, тож прямо в садках і почали займати оборону. Ще не встигли бійці окопатись, як раптом їх повели до іншого місця, до інших садків та виноградників.

Командир зібрав групу розвідників та на чолі з Колосовським відправив їх дізнатися, що ж там за садками.

Бійці пробирались повзком, переповзали від будинку до будинку, намагаючись уникнути усілякої небезпеки. Над головами у них постійно свистіли кулі, ракети

освітлювали небо, і ось раптом одна з тих куль зачепила одного з солдатів – це був місцевий вчитель, якому не судилося більше провести ні одного уроку...

Розділ XLII

Дніпрогес ще працює.

Працюють і люди, але тривога вже надвисає над турбінами, вона вже заповонила розум людей, вже намагається зламати їх волю та характер. Одного разу ворожа бомба впала десь неподалік робочих залів і вибуховою хвилею повибивало шибки, вікна зависили чорним рядом, тож тепер працювали люди навіть не бачачи неба яскравого та блакитного...

Вже пройшли усі колони евакуйованих через греблю і тепер нишпорять тут команди мінерів, усе планують де і що знищувати при відступі.

У головному центрі управління працює "володар Дніпрогесу" — головний інженер Іван Артемович. Ця гідростанція — усе його життя. Ще хлопцем він прибігав на будувальні роботи, допомагав батькам. Тут він і навчився всьому, і тепер займає найвищий, найвідповідальніший піст. Душа в нього болить за це диво створене людськими руками, все своє життя він віддав Дніпрогесу, а тепер дає поради мінерам, щодня приймає критичні рішення.

— Іване Артемовичу!

Кличуть його до телефону.

— Черговий по щиту слухає.

— МИ — КРИВИЙ РІГ! НАС ОТОЧУЮТЬ ТАНКИ! ВІДКЛЮЧІТЬ НАС!!!

Відключити — це значить умертвити одним ударом, однією кнопкою. Зробивши це він полишить увесь правий берег, що його забезпечує Дніпрогес, живильної енергії, але саме таке його завдання, і він зробить його, незважаючи на всі докори сумління.

З вікна вже бачить він, як приїхали грузовики з вибухівкою, як заносять ці прокляті ящики солдати, і нічого вже не можна зробити.

"На Хортиці німці!" — кричать вже робітники.

Іван Артемович кинувся до південного вікна і зомлів. По схилах острова до Дніпра спускаються німці, звідти вже бачать вони гідростанцію, вже напевно мріють, як будуть завойовувати це творіння людського розуму та праці, але не бувати цьому! Робітники покидають станцію, а інженер вже радиться з монтерами, як закінчити свою останню погибельну вахту.

Розділ XLIII

Дніпрогесівська територія з недавнього часу вже не закритий об'єкт, на який проходили тільки за перепустками, тепер на цих окровавлених асфальтованих доріжках лежать поранені, яких прямо з поля бою несуть сюди.

Прохідна вже вся в крові, а поранених все більше і більше.

Ось двоє ведуть під руки третього. Поранений весь у крові: і груди, і живіт... Жінка, що стояла на посту провела їх під яблуньку.

— Пити, — важко застогнав поранений.

Жінка кинулась до прохідної, де в неї ще була вода, але один з хлопців, що приніс

сюди пораненого зупинив її.

— Не треба, тьотю Полю. Йому не можна.

Він назвав її тьотя Поля. Вона здивовано глянула на нього:

— Хто ж ти, що знаєш мене?

— Колосовського пам'ятаєте? Я його син...

— Невже це ти... як пак тебе... Богдан? Нізащо б не впізнала.

— А вас я одразу впізнав. Ви все — така ж.

Богдан, так це він, той маленький хлопчик який постійно бігав поряд із своїм батьком, якого тут усі знали на Дніпрогесі. Тепер це високий юнак із чорною щетиною, весь у крові та пилюці... Перед тим як піти, молодий Колосовський нахилився над пораненим, а коли підвівсь, то в очах його було блискучо від сліз.

— Ви ж тут догляньте його, тьотю Полю... Найкращого товариша вам залишаю...

Не встигла вона й розпитати Колосовського, що там у селищі, як він уже був з товаришем коло прохідної, а далі подалися обидва до задимлених боєм садків.

Кров з пораненого аж ллється струмочком. Живіт в нього розпоротий, груди порвані, а серце все б'ється, не хоче помирати... Рука пораненого, помацавши на животі, витягла з кривавого мотлоху якусь закрутку, чорну, маленьку.

— Візьміть ось...

Поля догадалась: оце він і є, медальйон смерті, — вона чула про них; невміло відкрутивши медальйон, добула з нього смужечку паперу: Степура Андрій Минович...

Не встигла вона і дочитати, як з прохідної вже "кричав" телефон. Було надано наказ відступати, німець бив по греблі з міномета.

Поранені вже розбіглися з садку, один Андрій лежав під яблунькою та стогнав. Не могла просто так покинути його тьотя Поля.

— Що ж мені з тобою, голубе, робити? — ступила вона до нього. — Як тебе заберу?

Але затих вже Степура, прикрились очі його, і серце, таке нездоланне, перестало битися...

Розділ XLIV

З селища наближалася стрілянина. Вже чуто було рев танків, які, ламаючи дерева та кущі, невпинно йшли вперед.

Тьотя Поля бігла вниз, до потерни, де вже зібралися усі робітники Дніпрогесу та поранені бійці.

На території гідростанції вже бушував ворог, гребля безперестанно піддавалася мінометному обстрілу, тож єдина дорога на лівий берег через потерну — кілометровий тунель глибоко під водою у бетонному тілі греблі. Колись через цей тунель міг проїхати великий грузовик, а зараз вона була начинена вибухівкою, тож тільки невеликими купками можна було протиснутись крізь ящики. Усі поспішали, бо Івану Артемовичу прийшлося розповісти, що у будь-яку мить цей тунель разом із усім Дніпрогесом може злетіти в повітря.

Раптом перед колоною з'явилася стіна з вибухівки. Як це так?! Невже не передбачили, що тут будуть вибиратися люди... Але за мить прохід був знайдений — це

була дірка, у яку як раз могла пролізти тільки одна людина. Треба було поспішати, поспішати з усіх сил...

Смерть не застала їх у потерні, вони встигли вибратись. А на тому березу їх вже чекали командири, генерали та полковники, які все спостерігали у біноклі за ситуацією біля греблі, щоб миттєво віддати наказ.

Прибула розвідка, яка доповіла, що нижні райони міста відмовляються виселятись, бо не вірять, що гребля буде підірвана. Трамвайщиці все чекають, коли знов дадуть електроенергію...

Вибух, був він чи ні? Це більше нагадувало землетрус. Ніби від землетрусу, здригнулась всіма своїми гранітами земля. У бетонній стіні греблі з'явилась величезна тріщина, з якої немислимою силою рянула вода. Природа сама все завершила – розламавши цю тріщину ще більше, вона повернула собі свою свободу, повернувшись у минуле, де безустанно бушувала на цих порогах.

Розділ XLV

Вночі прибули танки, але було вже пізно. Стали займати оборонні позиції, бо на правий берег ніякою можливістю перебратися не було.

У цей час на тому самому правому березі відчайдушно боролися ті, хто не встиг перебратися в тил, або ж ті, кому просто не дали наказ до відходу. Серед тих бійців був і Колосовський Богдан...

День бою — як життя, так багато вміщається в ньому. Вранці Богдан був командиром відділення, потім став взводним, коли поранило взводного, а годиною пізніше, коли вбило командира роти, він очолив роту, вірніше, рештки її. В спадщину від ротного йому дістався вітчизняний автомат, що скопив сьогодні немало фашистів.

Крім Васі-танкіста, Духновича та ще кількох бійців із старого складу роти, були тепер у нього вже й ополченці з міста, і бійці місцевого винищувального батальйону, були ще якісь люди з розбитих підрозділів, які, не маючи де дітись, приставали до нього. Місцеві хлопчики, яким ще не відомий був страх, добровільно зголосились розвідувати ворога, приносили звідкись бійцям то гранати без запалів, то запали без гранат...

Це був один із складніших днів... Зранку вони вже відбивалися від піхоти, що прибула сюди на бронетранспортерах. Відступали містом, але з усіх сил намагалися утримати кожну позицію. На вулицях боролись з танкетками, одна з яких і поранила Степуру. Хлопець свідомо та відчайдушно кинувся на неї з гранатою і зупинив, зупинив! але у відповідь отримав смертельні поранення. Потім були нальоти штурмовиків, які раз за разом забирали із собою до неба кілька життів.

Командир роти все чекав, коли ж дадуть наказ відступати, але цього не сталося... Чи посильний загинув десь у дорозі, чи про них просто забули, але все, що залишалося — це віддати своє життя з гордістю та героїзмом.

Вночі Богдан відправив групу розвідників, щоб дізнатися ситуацію на греблі. Серед добровольців був і Духнович, і добрий товариш Колосовського Вася-танкіст, якого він поставив за командира.

Розвідка повернулася доволі швидко. Зі слів Васі-танкіста вхід на греблю охороняв броневик із німцями. Були прийнято рішення йти в атаку, і за мить бійці вже йшли з гранатами у руках, ховаючись по кущах та будинках. Декількох гранат було достатньо, щоб біля машини валялося кілька трупів. Сповнені надії, бійці бігли тою греблею, відчуваючи, що ось-ось будуть у безпеці, коли раптом побачили величезну прірву... Здавалося, що все кінчено, але командир не втрачав віри.

— За мною! — скомандував Колосовський. — Проб'ємося в іншому місці! В плавнях переправимось!

З лівого ще чутимуть їх. Ще живий стоїть на березі генерал, командувач їхньої армії, що згодом битиметься й сам в оточенні і разом з усім своїм штабом героїською смертю поляже в Запорізьких степах. Ще кілька тижнів триматиметься Запоріжжя. Ще на деякий час відіб'ють у ворога Хортицю, і кілька тижнів ще різатимуть на заводах домни, щоб по частинах їх вивозити звідси, десятки тисяч вагонів з заводським устаткуванням піде з міста на схід.

Але рани Дніпрогесу не закрити. День і ніч буде бурлити вода крізь ту величезну дірку, залле нижні райони Запоріжжя, а нагорі вилізуть і заревуть на всю Україну дніпровські пороги!..

Розділ XLVI

Ще безмірно далеко той день, коли наші полки, наступаючи, форсують Дніпро і створять на правому березі перший плацдарм. Ще ворог сам створює плацдарми, нестримно рветься через Дніпро на Лівобережну Україну, щоб із захоплених плацдармів розвивати наступ далі на схід, долати нові простори серед пожеж, серед спеки та куряви цього чорного літа...

Латвія, Литва, Естонія вже захоплені ворогом. Фашистські дивізії збилися під стінами Ленінграда. До тяжких оборонних боїв готується Москва. Палає Смоленщина. В лісах Білорусії розгортається партизанська боротьба. Настане час — і страшними для ворога стануть брянські, білоруські та українські ліси, зачорніють ворожим трупом сніги Підмосков'я, і обморожені, засопливлені колони фашистських вояків брестимуть, згорбившись, під нашим конвоєм...

Дорого коштувала ворогові битва на Дніпрі, битва за лівобережні плацдарми. Проте Гітлер і його генерали не хотіли помічати втрат. В середині вересня моторизовані війська ворога, перейшовши в наступ з Кременчуцького плацдарму на північ, прорвали нашу оборону на 200-кілометровому фронті і, з'єднавшись своїми танковими групами в районі Лохвиці, відрізали численні війська Південно-Західного фронту, що героїчно боронили Київ, а потім тримали оборону по Лівобережжю на схід від Києва. Довго ще вдень і вночі точитимуться тут бої, пробиватимуться на схід групи оточенців, гинутьимуть у нерівних боях. Серед полеглих будуть і командувач фронту генерал-полковник Кирпоніс, і штабні його офіцери, і письменник Гайдар. Ще лунатимуть тут постріли оточених, а танкова група фон Клейста, вивільнившись звідси, вже ринеться на південь, ріжучи тили наших армій, займе Оріхів, піде на Маріуполь, і загроза оточення нависне уже над південними нашими військами. Несподіваною буде поява

ворожих танків у нашій тилу, в Запорізьких степах. Ще не вивезений хліб золотими горами лежатиме на колгоспних токах, ще рухатимуться валки евакуйованих цим краєм, а вже зав'яжеться тут жорстока битва на смерть. Непримиренні, які тільки в оточеннях бувають, бої виникатимуть тут, на останніх рубежах; розбившись на більші й менші групи, в фанатичній знятості пробиватимуться на схід оточенці. Потім настане той день, коли в осіннім присмерку в терновому степовому байраці генерал — командувач армії — збере всіх ще живих — їздових, шоферів, штабних офіцерів і навіть поранених з польових госпіталів, всіх, хто ще здатен тримати зброю, — збере і скаже:

— Товариші, ми в оточенні. Поки зброя при нас, ми залишаємось бійцями Вітчизни.

Відмовившись від літака, яким він міг ще вихопитись звідси, генерал поведе рештки своєї армії на прорив. Цілу ніч точитиметься нерівний бій з ворожими засадами, аренами схваток стануть колгоспні подвір'я, зацьковані червоноармійці відстрілюватимуться з-за сівалок, із садків, із посадок, а на ранок біля лісозахисної смуги за селом лежатимуть купи трупів німецьких, купи трупів наших, поміж рядовими лежатиме генерал, а біля нього — двоє бійців по боках.

Німці поховать його з почестями, навіть пам'ятк поставлять йому в степу, віддаючи належне хоробрості радянського генерала. А після війни це степове село буде названо його іменем і здійметься в центрі села високий обеліск з викарбуваним написом на ньому: "Генерал — лейтенант Смирнов Андрій Кирилович (1895 — 1941)".

Гинули армії, і, може, декому це вже здавалось кінцем, але це був ще тільки початок. В ці гіркі дні, коли одні гинули, другі, пробиваючись з оточення, ішли степами на схід, були ще в цих безкраїх просторах місця, куди не докочувався гуркіт війни, де блищали край степу тихі світлі лимани і ще не полохане жодним пострілом птаство мирно паслося понад морем перед своїм осіннім відлетом...

Розділ XLVII

Безлюдним узбережжям йдуть дві дівчини — це Ольга-гречанка та Таня Криворучко.

Це край, у якому провела своє дитинство Ольга. Усе тут таке знайоме, таке рідне. Ось там маяк, який мигав Ользі кожного вечора, ось місцеві рослини, у небі величаві орли. Так добре просто сісти й перепочити. Немало витримали дівчата за останні місяці: з окопних робіт вони повернулися до Харкова, зайшли до університету, де зустріли Мар'яну. Вона вже працювала на заводі та хотіла стати радисткою або ж диверсанткою. Було добре помітно, що вона страждала, помирала від горя і вважала, що їй і справді нема чого втрачати.

Прочитавши листи, що їх чекали на факультеті, від Богдана та Степури вони одразу вирушили до Маріуполя, а перед цим домовилися заїхати у госпіталь, де на той момент ще був Андрій. У госпіталі вони нікого вже не знайшли, але дізналися, що Степура теж у тому виздоровбати в Маріуполі. Дівчата раділи, бо везли звістку, що студентів забирають з фронту, вони вже навіть мріяли як будуть знову проводити час із своїми коханими. Але у виздоровбати на них чекала страшна звістка — декілька днів тому хлопці знов відправились на фронт...

Їхати звідси Таня з Ольгою вже не хотіли. Навчатися без своїх хлопців — нізащо. Вони чекатимуть, чекатимуть стільки, скільки треба. У міськком комсомолі для них знайшли роботу, і вже за деякий час дівчата допомагали пораненим у госпіталі. Тепер же вони приїхали до Ольжиних батьків.

Розділ XLVIII

У хаті все було в тривозі. Майже сьогодні було оголошено, що село евакуюють, і вся техніка разом із сім'ями колгоспників вивозиться на схід.

Через деякий час до села приїхав грузовик із двома червоноармійцями. Солдати приїхали за перев'язочним матеріалом, а також взяли добровольців, щоб допомогти пораненим. Серед цих добровольців звичайно була і Таня з Ольгою.

Приїхавши дівчата одразу кинулись перев'язувати бійців. Зібравши повний грузовик поранених вони вже збиралися їхати, коли бійці попросили забрати й їх командира, що сидів поранений десь там за зеніткою. Прибігши до нього, дівчата вмовляли командира поїхати, але той жорстко відповів, що залишиться тут і віддасть своє життя, щоб забезпечити безпечний відхід військ. Ось такі були командири, ось такі були люди на війні...

Їхній грузовик помчав вниз до моря, на косу. Там їх мали забрати фелюги та баркаси.

Розділ XLIX

Ніч застала дівчат у відкритому морі. Розплилися по морю баркаси та парусники. На їхньому паруснику було декілька поранених та декілька матерів із маленькими дітьми. Капітаном тут було Федорова жінка — справжня морячка, яка з самого дитинства вміла керувати парусником.

Усі вже спали напевно, коли раптом десь із моря почувся крик. Було темно і дівчата не одразу помітили, що то був маленький острівець. Це був якийсь знайомий із села, який відплив ще на першій моторці, а потім під час привалу на цьому островку заснув і не помітив, як човен відплив без нього. Вже мабуть гадав, що назавжди залишиться тут Робінзоном...

Тані все не спалось. Кожна ніч була для неї важкою, бо постійно згадувала вона Богдана й з кожним днем життя її ставало пустішим без нього.

Розділ L (Листи з ночей оточенських)

Оповідь ведеться від першої особи.

Маленький загін оточенців намагається прорватися на схід. Вони йдуть степом голодні та виснажені, але найстрашніше — бути пійманим та потрапити в полон. Солдатам наказано в полон не здаватися: або битися до кінця, або вбити себе самому.

Мабуть не впізнає в Богданові Таня того студента, яким він йшов від нею на війну. Став він жорстоким і злим, ладним перерізати горлянку першому ж німцю, що трапиться у нього на шляху.

Минулою ніччю від загону хотів втекти один солдат. Коли всі спали, причаївся в соняшниках, щоб потім здатися німцю, стати поліцаєм, та не вдалося йому це. Знайшли його бійці й Заградотрядник власноруч перерізав зраднику горлянку гострою бритвою.

Ось така вона війна, ось така вона реальність.

Йдуть бійці тільки вночі, а вдень ховаються у траві, по бур'янах, відсипаються. Страждають від спраги, єдине, що їм дістається — роса ранішня, яку вони прямо-таки злизують із трави.

"Пиши хоч у думках..." Про це просила Таня, коли вони востаннє бачились із Богданом у чугуївському таборі, і ось він посилає їй ці ненаписані листи, ці думки свої, що не проходять через жодну польову пошту.

Біля Богдана лежить Духнович, єдиний, хто залишився в нього зі студбату, його вірний товариш. Війна змінила його. Змінила так, що стає страшно... Не цікавлять його більше історичні події, книжки та бібліотеки, усе, що бажає він — це помститися ворогу, вбити кожного німця, що опиниться в нього на шляху...

Розділ LI

Цієї ночі веде їх Колумб — цивільний, звати якого Христофор. Дебелий запорожець із красивими вусами, він був агрономом, якому поручили вести колону тракторів у евакуацію. Але, як це часто буває в цих степах, налетіли штурмовики та розстріляли їх, тож Христофор залишився єдиним, хто вижив. Колумб добре знав цю місцевість, тож погодився бути провідником у цьому загоні.

Несподівано серед степу завиднілася пасіка. Так, то була справжня пасіка. Бійці налетіли на вулики та стали розламувати рамки, щоб дістатися до солодкого меду. Незважаючи на бджіл та докори сумління, вони пили той мед та ніби жили від нього невмирущою силою. Заклопотані своїм промислом, бійці навіть не помітили, що до них підійшов пасічник.

— Їжте, їжте, синочки. Тільки в мене в курені — он накачаний є, а вуликів... нащо ж їх так? Це пасіка колгоспна, ще, може, наші зайдуть за нею, голова сказав: "Жди".

Ніхто з бійців не пішов, а навпаки вибігли з пасіки та побігли стрімголов, вмираючи від сорому. Самі собі тепер були нестерпні від того, що зробили... Та що вдієш, все одно ворогу, напевне, дісталася б.

Незабаром натрапили на птахоферму. Біля неї був ставок, до якого безстрашно побігли, щоб нарешті ковтнути вдосталь водиці. Після цього зі зброєю оточили будиночок, у якому горіло ледве помітне світло. У будинку було багато дівчат — дев'ятикласниці, що прибігли з села, у якому вже розгулював німець. Яке ж щастя було в них у очах, коли побачили своїх, а не ворога. Радісні побігли різати курей, готувати вечерю, але бійці зупинили їх, бо все це було не для них, та й ціль у них зараз була одна — вирватися з оточення, потрапити до своїх, щоб потім знову троцити, вбивати, знищувати ворога.

Розділ LII

Не одні йдуть хлопці цими степами. Бува, що зустрічають такі ж самі групки солдат, обмінюються інформацією та йдуть далі — так легше вижити, коли людей менше.

Темними тихими ночами згадується весь шлях бойовий. Згадується й Рось, і Дніпро, що вивільнилось крізь ту тріщину у греблі. Згадуються й ті миті, коли вже не було надії

дістатися на лівий берег, коли ж раптом зустріли вони рибалок на своїх каюках, що посправжньому врятували бійцям життя. Скільки всього вже пройдено, і скільки ще доведеться пройти...

Однієї ночі натрапив наш загін на "мертву" колону тракторів, таку ж саму, у якій був і Колумб. Нікого живого навкруги, аж раптом помітили телефонний кабель, а за мить вже почули гуркіт мотоцикла — це були німецькі зв'язківці. Вмить бійці придумали план: взяли той кабель та підняли на висоту голову водія мотоцикла — хотіли взяти живим, але так трапилось, що йому, як лезом, перерізало горлянку, а ось той, що сидів у колясці, залишився живим. Тепер він став їхнім полоненим.

Розділ LIII

Бредуть хлопці степом, вже звичною стала для них ця нічна "прогулянка". Німець на диво поводить себе слухняно, робить теж саме, що й наші бійці: де причаїтися треба — пригинається, де прискоритися — не пасе задніх.

На одному з привалів його вирішили допитати. Духнович знав німецьку найкраще з усіх бійців загону, тож саме йому випала така честь.

Виявилось, що це тиловик, офіцер хімслужби дивізії гірських стрільців, яка вже наступає десь попереду, розгортаючи удар на Ногайські степи. Що особливо вразило Богдана із Духновичем, вчорашніх студентів, так це те, що цей бранець ще недавно теж був студентом і, як і вони, не закінчив курсу, бо під час гітлерівського походу на Францію одягнув військову форму.

У загоні розпочався спір через те, що бійці хотіли вбити німця, бо всю потрібну інформацію дізналися, але Духнович разом із Колосовським чомусь були проти цього, всіляко намагались відтягнути цю розправу.

Коли прийшов час збиратися у дорогу, бійці як завжди отримували від Гришка свій пайок, ось тоді і піднялося вирішальне питання: чи давати німцю їжі, чи вбити на місці, щоб не завдавав зайвого клопоту. Після довгих сперечань Богдан віддав наказ годувати. Можливо іншим бійцям і здалося, що Колосовський робить це заради його знань із німецької газової зброї, але Богдан просто не міг опуститися до рівня фашистських звірів, які вбивали беззахисну людину, не дивлячись на усі людські канони.

Розділ LIV

Бредучи полями, раптом почули хлопці музику — радіо гомонить, але не нашому. Підібравшись ближче розгледіли і палатки, і літаки, то був аеродром, який, може, тільки сьогодні захопили фашисти.

Після короткої паузи Вася-танкіст раптом підвівся та сказав:

— Знаєш, я піду. В мене ще є ось гранати. Я підкрадуся, підповзу...

Було вирішено: так! Нападати! Разом із Васею вирішив йти Татарин, у якого один тільки кинджал-багнет та хоробре, мужнє серце. Підуть тільки вони, а решта буде підтримувати вогнем з трави.

Хлопці тільки і встигли побачити, як наша двійка зняла вартового і враз після цього полетіла вже перша граната в ворожий літак. З трави в ту саму мить відкрили вогонь по

намету, у якому сиділи німецькі льотчики. Ось вже й другий літак спалахнув, з кущів безперестану ведеться вогонь — запеклий бій, у якому або ти, або тебе.

Через декілька хвилин почувся стогін танкіста — його було поранено, Татарин же був убитий. За мить загін вже відступає в поле. Літаки горять, німці в розпачі бігають по аеродрому, намагаються знайти нападників, але все дарма, хлопці біжать від тієї палаючої полоси, що є сил. Васю вчотирьох несуть на плащ-палатці.

На пагорбі біля скирти зупинилися. Звідси добре видно вогнища палаючого аеродрому, стрілянина там все не вщухає, ракети шугають у небо.

Нашвидку зібравши всі індивідуальні пакети, Богдан із Духновичем почали перев'язувати Васю-танкіста. Рана у спині, порвані ноги. Вже хлопці кінчали перев'язку, коли Гришко зненацька натрапив на якісь ящики заховані в снопах. Ціла купа ящиків у яких вони знайшли бомби, кілограми, тони тротилу.

У напрямку аеродрому вже чути лай собак — погоня, треба поспішати. Але Духнович не зрушує з місця.

— Це треба знищити.

Це він про бомби. Про оцей склад чорних, начинених смертю бомб, що не сьогодні-завтра, якщо їх так залишити, на їхні ж голови полетять. На війська, на станції, на ешелони евакуйованих! Звичайно ж, треба б знищити, але як?

— В мене є граната, — каже Духнович уперто, з якоюсь навіть дразливістю.

І, щоб зрушити нашу зацікавленість, при нас різко викидає з гранати чеку. Тепер тільки стиснутими пальцями він стримує силу вибуху в ній.

Він сказав "дожену". Нащо він сказав "дожену"? Адже він добре все розуміє...

Пораненого знову несуть четверо, один із яких — полонений німець. Спустившись з пагорбу, хлопці зупинились перепочити. Вони чекають вибуху, але його все нема. Вже все більше чути собак, все яскравіше освітлюють небо ракети, аж раптом вся земля вивергнулась до неба вогнем і гуркіт потряс земні надра до самих глибин. Ні ракет уже, ні гавкання, тільки полум'я і удари, удари з надр...

Попадавши в бур'ян, хлопці все чекають чуда — ждуть, що з того гуркоту, з того бушовища вогню з'явиться постать Духновича, ждуть, хоча й знають, що він ніколи не з'явиться більше...

Розділ LV

І знову йдуть.

Скільки болю, скільки втрат несуть у собі ці хлопці, хлопці, які за декілька місяців стали справжніми героями.

Йдуть безупинно, коли раптом, вперше після стількох ночей, вони почули віддалений гул. Гул фронту — той самий звук, за яким йшли вони, якого так ждали почути. За мить побачили силуети людей із лопатами — цілий ліс людей. Скільки видно в темряву — люди й лопати. Це були цивільні, які робили той степовий аеродром і не встигли піти разом з усіма іншими, тепер вони теж "біжать" за своїм жаданим фронтом.

— Візьмете нас із собою? — питають з надією вони.

— Добре, — каже їм Богдан. — Ми вас беремо.

"Ідемо, ідемо. Хочемо пройти крізь цей степ, як торпеди, крізь його аеродроми, засади, крізь усі небезпеки, що зустрінуться нам на путі. Здається, тільки вийдем, і вже не буде війни. Здається, тільки проб'ємося, і перед нами, як з високого перевалу, відкриються за небокраєм найдальші комуністичні віки. Хто з нас проб'ється? Хто з нас загине в цих оточенських, загравами охоплених степах? Чи, може, всіх нас чекає за отим пагорбом смерть? Чи не в одних ще будем боях, і пропадатимем безвісти, і питимем воду з боліт, і гинутимем в концтаборах, залишаючись всюди твоїми солдатами, Вітчизно?

Але, навіть гинучи, віритимем, що після нас буде інакше, і все це більше не повториться, і щаслива людина, розряджаючи останню бомбу в сонячний день перемоги, скаже: це був останній кошмар на землі."